

UO*K: 811.512.133 (043.3)

Azamat URALOV,
Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
E-mail: azamaturalov06@gmail.com

Buyuk ipak yo'li universiteti professori, f.f.d. T.U.Mirzaqulov taqrizi asosida.

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF ASYMMETRY IN LINGUISTICS

Annotation

The article talks about the concept of disparity, its linguistic essence, and its application in fields. The relationship between form and content, the cases of disproportion in morpheme units are revealed based on various examples. It is scientifically proven that there is an imbalance between the concepts of center and periphery.

Key words: Proportionality, disproportion - asymmetry, form and content, head, language level, semantics, formativeness, opposition, polysemy, multitasking, asymmetric dualism, functional transposition, saving principles.

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ АСИММЕТРИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье говорится о понятии диспаратета, его лингвистической сущности и применении в сферах. На различных примерах выявляются взаимоотношения формы и содержания, случаи диспропорции в морфемных единицах. Научно доказано, что существует дисбаланс между понятиями центра и периферии.

Ключевые слова: Пропорциональность, диспропорция - асимметрия, форма и содержание, голова, языковой уровень, семантика, образность, оппозиция, многозначность, многозадачность, асимметричный дуализм, функциональная транспозиция, принципы сохранения.

LINGVISTIKADA NOMUTANOSIBLIK TUSHUNCHASINING MOHIYATI

Annotatsiya

Maqolada nomutanosiblik tushunchasi, uning lingvistik mohiyati, sohalarida qo'llanishi haqida so'z boradi. Shakl va mazmun munosabati, morfem birliklarda nomutanosiblikning amal qilish holatlari turli misollar asosida ochib berilgan. Nomutanosiblik markaz va qurshov tushunchalari orasida sodir bo'lishi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Mutanosiblik, nomutanosiblik – asimetriya, shakl va mazmun, bosh, til sathi, ma'nodoshlik, shakldoshlik, qarama-qarshilik, ko'p ma'nolilik, ko'p vazifalilik, asimetrik dualizm, funksional transpozitsiya, tejash tamoyillari.

Kirish. Nomutanosiblik termini qadimgi yunon tilida “asimetriya” (asymetria – “nomutanosiblik”, metrz – “o'lov qilaman”) – simmetriyaga mos emas, simmetriyaning buzilishi yoki yo'qligi ekanligi ma'lum. Tilda esa tabiiy tilning tuzilishi va ishlatilishining asosiy xususiyatlaridan birini ko'rsatuvchi, til birliklari orasidagi munosabat – tuzilishi va ishlatilishidagi tartib, qonuniyat hamda bir xillikdan og'ish tarzida tushuniladi.

Har bir terminning o'ziga xosligi bo'lgani kabi bu terminning ham mohiyati dastlab hajm yoki ko'rinishga nisbatan qo'llangan (geometrik shakllarda). Tadqiqotlar shuni isbotlamodaki, nomutanosiblik nafaqat shaklga, balki mazmunga ham ta'sir ko'rsatadi. Chunki dastlab shakl (rasm, ko'rinish)ga tegishli bo'lgan nomutanosiblik keyinchalik raqamlarga, undan keyin fonlar va semalarga ta'sir o'tkazib, hayot davomida shakllanib, ongda ma'lum bir ko'rinishga ega bo'ladi. Shu sababli, bu termin, ko'pincha, vizual obyektlarga nisbatan va tasviriy san'atda qo'llaniladi. Badiiy ijodda esa asimetriya shakllanishning yoki kompozitsiyaning muhim vositalaridan biri bo'lsa, tilda esa ma'lum shakl va ma'no o'rtasidagi aloqada ko'rinishi mumkin. Shu sababli biz nomutanosiblikni virtual va vizual olamda tushunamiz. Shunday ekan, til belgisining ikki tomonlama mohiyati – belgili va belgi orasidagi nomutanosiblik xususiyati bilan tavsiflanishi lozim.

Natijada bitta belgi bir nechta belgiga ega bo'lishi (omonimiya) va bir nechta belgi bitta belgiga ega bo'lishi (sinonimiya) mumkin. Til belgisi hamda uning ma'nosi lisoniy belgining nomutanosibligi va uning ma'nosi lingvistik

birlikning asimetriyasiga bog'liq bo'ladi. Chunki bir sema hamisha ham bir belgi bilan ifoda etilmaydi. Kir so'zining semasiga e'tibor bersak, kir – buyruq fe'li, ichkariga harakat ma'nosida, yana bir ma'nosi sifat (iflos). Ammo bu jarayon faqat shu tarzda davom etmaydi, ya'ni ma'noda o'zgarish sodir bo'ladi. Biz faqat kirm yuvmaymiz, balki yuvilgan kiyimlarga nisbatan ham kirlar tushunchasiga egamiz. Bu holat kir so'ziga nisbatan o'zgacha nomutanosiblik paydo qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Nomutanosiblik faqatgina leksik yoki fonetik jihatdan shakllanmaydi, u fonemalarda, morfemalarda, sintaktik birliklarda, hatto matn ko'rinishida ham bo'lishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib gapda shakl va mazmun munosabati, ular orasidagi asimetrik dualizm hodisasini keng qamrovda, chuqur ilmiy saviyada belgilab bergan olim prof. N.M. Mahmudovdir. Olim ayni shu mavzuga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida gapning nafaqat formal, balki mazmun tomoniga ham e'tiborning kuchayganligini qayd etib, sintaktik nazariyada sintaktik birliklarning barcha formal-semantik xususiyatlarini hisobga oluvchi yangi yo'nalish – semantik sintaksis paydo bo'lganligini ko'rsatadi[1].

Mutanosiblik yoki nomutanosiblik, avvalo, inson ongida shakllanadi. Shu jihati bilan mantiq fani bilan chambarchas bog'lanadi. Ongda shakllangan tushuncha ma'lum bir shakl bilan ifodalanadi. Lisoniy belgi va uning ma'nosi lingvistik birlikning nomutanosibligiga bog'liq. Shu sababli ham til belgilari ongda turli shakllar hamda

ma'nolarda gavdalanadi. Bu esa turli nomutanosibliklarni shakllantiradi.

Ma'lum shaklga va mazmunga ega bo'lgan birliklar o'rtasidagi munosabatlarning nomutanosibliyi ko'p hollarda kuzatiladi. Bunda mohiyat yetakchi o'rinda turadi. Mohiyatdan uzochlashgan yoki uzilgan semantik birlik asl mohiyatga nisbatan nomutanosibdir. Chunonchi, bosh (kalla) so'zi. Boshlanish qismi – gavdaga nisbatan boshlanish, hayotga nisbatan boshlanish, so'zga nisbatan boshlanish...

Insonning boshi (tana a'zosi, kalla), boshi joyida (kallasi bor), boshli yoki boshsiz, boshqa (boshi birga bo'l(ma)gan), boshboshdoq (boshlari va fikrlari turlicha), boshchi, boshliq (ma'lum jamoaning boshida turadigan, boshqaradigan), boshla, boshlash, boshlanish (ma'lum faoliyatni boshidan yuritish, ya'ni boshlash), boshqar, boshqaruv (boshlarni nazorat qilish, boshlarni birlashtirib bir faoliyatga yo'naltirish); ishning boshi (boshlash uchun asos), so'z boshi (g'oyani asoslash uchun fikrning boshlanish qismi), yurtboshi (yurtdagi odamlarni boshqarish uchun saylangan shaxs), boshpana (boshni saqlash uchun mo'ljallangan pana joy, uy)... Bu qator misollar shuni ko'rsatadiki, bosh so'zining o'ziga xos semantik maydoni kengayib borgan hamda turli nomutanosibliklarga uchragan.

Misollardan ko'rinish turibdiki, nomutanosiblikning paydo bo'lishi asl mohiyatdan yiroqlashmagan. Dastlab bir tushunchadan hosil bo'lgan hosila diaxron holatdan sinxron holatga o'tishi natijasida ma'no ayrilishi sodir bo'lib, ma'no mustaqilligiga uchragan va antonimlikni shakllantirgan. Bu qarama-qarshilik shakl va ma'no o'rtasida sodir bo'ladi.

Til sathlarida shakl va ma'no birliklari o'rtasidagi munosabatda nomutanosiblik masalasi S.O. Karsevskiy asarlarida uchraydi. Olim bu munosabatni asoslar ekan, lisoniy belgining asimmetrik dualizmi g'oyasi mohiyatini bayon etadi: Lisoniy birlikning ikkala tomoni ham (ma'no va belgi bilan belgilanadi), ya'ni ular orasidagi munosabatlar muqarrar ravishda buziladi. Bu shuni anglatadiki, so'zning ko'rinishi asta-sekin o'zgaradi. Shuningdek, so'zning mazmun tomoni ham o'zgaradi. Asl moslik yoki simmetriya asta-sekin buzilib, asimmetriya paydo bo'lishiga olib keladi. Bu lisoniy belgini universal aloqa vositasiga aylantiradi[2].

Demak, simmetriya holati muqim bo'lmasdan u sekinlik bilan asimmetriya (nomutanosiblik) holatiga o'tadi. Shakldagi bunday o'zgarish bir vaqtning o'zida sodir bo'lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tili morfologik shakllar tizimida nomutanosiblikning yuzaga chiqishi, uning ko'rinishlari va ayrim til birliklariga aloqasini tadqiq etar ekanmiz, tilshunoslikning morfologiyadan boshqa bo'limlariga ham murojaat qilamiz. Chunonchi, morfologik shakllar tizimi (tilda faol bo'lgan – egalik, kelishik, son, erkalash-kichraytirish, daraja, nisbat, zamon, mayl, shaxs-son) tilshunoslikning morfologiya bo'limidan tashqari morfemika (morflar va morfemalar), so'z yasalihi (so'z yasalihi asosi va so'z yasovchi vositalar), leksikologiya (ma'nodoshlik, shakldoshlik, qarama-qarshilik, ko'p ma'nolilik va ko'p vazifalilik), sintaksis, hattoki stilistika (ilmiy uslub, badiiy uslub va so'zlashuv uslubi) bo'limlariga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Chunki fikrlarni asoslashda boshqa bo'limlarga ham xos aloqadorligini ko'rsatib o'tish lozim. Morfologik shakllar tizimida nomutanosiblik so'zda yaxlit gavdalanadi. Binobarin, so'z ma'lum bir shaklda ifodalanadi, ifodalangan har qanday so'z shaklining kamida bir mazmun uchun xizmat qilishi tabiiy hol. Shakl va mazmun dualizmi bir-biriga o'zaro mutanosib yoki nomutanosib bo'lishi mumkin. Shu sababli nomutanosiblik shakl va mazmun munosabatida ko'rinadi.

Demak, morfologik shakllar tizimida nomutanosiblikni yuzaga chiqaradigan jihat ma'nodoshlik, shakldoshlik, qarama-qarshilik, ko'p ma'nolilik va ko'p vazifalilik, asimmetrik dualizm, funksional transpozitsiya,

tejash tamoyillari hisoblanadi. Morfologik shakllarda nomutanosiblikni yuzaga chiqarayotgan bunday jihatlarni nomutanosiblikdan farqlab emas, aksincha, ular orqali yuzaga chiqishini ko'rsatish lozim.

Tahlil va natijalar. Boshqa til bo'limlarida bo'lgani kabi morfologiya bo'limi birliklarida ham shakl va mazmunning murakkab munosabati mavjud. Shu bois, morfologik shakllarda irratsionallik (F.de Sossyur) yoki asimmetriya (S.O.Karsevskiy)ning turli ko'rinishlari kuzatiladi: "Agar til mexanizmi to'la ratsional bo'lganda edi, uni "narsa o'zida" kabi o'rganish mumkin bo'lar edi"[3]. Albatta, tilning mohiyati har qanday qolip, andaza va qoidaga nisbatan boy va ko'p qirralidir. Har qanday qoida va umumlashmalar eng tipik bog'lanishlarni aks ettiradi. Ana shunday bog'lanishlar til sistemasida amal qiluvchi, o'z qonuniy asosiga ega bo'lgan asimmetrik dualizm jarayoni bilan izohlanadi.

Ma'lumki, "Asimmetriyaning uch turi bor: a) tizim (sistema) asimmetriyasi; b) struktura asimmetriyasi (ifodalovchi va ifodalanmish munosabatlari); v) funktsiya asimmetriyasi"[4].

Tilda mavjud ma'nodoshlik va shakldoshlik o'rtasidagi bog'liqlik haqida mulohaza yuritish, ikkinchisini, aslida, belgi va ma'no dialektikasini, ifoda va mazmunini, mantiq va psixologiyasini belgilaydigan semiotik faoliyatning asosiy tamoyillaridan birini shakllantirishga olib keldi. Bu jarayon tilda mavjud bo'lgan sinxroniya va diaxroniya tamoyillari sabab yuzaga chiqadi. Shakl tushunchasi ifodalanayotgan mazmunni, mantiqni ichki va tashqi omili sababli yangi bosqichga olib chiqadi. Yangi paydo bo'lgan tushuncha ma'lum vaqt oralig'ida bir belgi asosida qayta shakllanadi. Shu jihatdan ma'noga ega bo'lgan yangi birlik ikki qutb o'rtasida harakatlanadi. Ularning umumiy va o'ziga xos (individual) belgilari aniqlikni yoki mavhumlikni ifodalashi mumkin. Bu jarayon insonlar ko'z oldida sodir etilmaganligi uchun sezilmaydi. Ammo o'rganishlar natijasida aniqlanadi. Yangi shaklga ega bo'lgan birlik, asl mohiyatidan vaqtincha bo'lsa-da yiroqlashmay turadi. Aloqalar batamom uzilib ketsa, shakldoshlik yoki ma'nodoshlik, ayrim hollarda ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaradi. Bu holat dastlab anglashilgan tushunchaga qay darajada aloqadorligi bilan o'lanadi.

Birinchi galda, tilning asosiy vazifasi – lingvistik jamiyatning hamma a'zolari orasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qilish, boshqa tomondan esa, ushbu jamoatning har bir vakili uchun o'zini ifoda etish vositasi sifatida ishlatilishidir. Til qanchalik ijtimoiylashmasin, u aqliy hayotimizning shakllari, individual ijtimoiy tushunchaga aylantirilishi mumkin emas. Shu jihatdan tilning shakli ko'rinishi bo'lgani kabi semiologik qadriyatlar, albatta, virtual bo'ladi va shuning uchun ham tushunish darajasi umumiy bo'ladi. Shuning uchun til shaxs va shaxslarning o'zlari aloqalarida mustaqil bo'lib qoladi. Bunda til belgilari har doim yangi, aniq vaziyatga taalluqli bo'lishi kerak. Chunki nutq jarayonida hosil bo'lgan mazmun boshqa nutq uchun begona bo'lishi mumkin.

Til birliklari turlicha. Agar birliklar harakatsiz bo'lsa va ularning har biri faqat bitta vazifani bajaradigan bo'lsa, til shunchaki belgilar to'plamiga aylanardi. Ammo til birliklari shunchalik harakatchan bo'ladi, ular muayyan vaziyatlardan tashqarida hech narsani anglatmaydigan darajada tilni tasavvur qilish ham mumkin emas. Bundan kelib chiqadiki, lingvistik belgining xarakteri bir vaqtning o'zida doimiy va harakatchan bo'lishi kerak. Muayyan vaziyatga moslashishga chaqirilgan belgi faqat qisman o'zgarishi mumkin va boshqa qismining harakatsizligi tufayli belgi o'zi bilan bir xil bo'lib qolishi kerak. Bu holatda ham nomutanosib birliklar vujudga kela boshlaydi.

Aytaylik, morfemalarda asta-sekin, semantik "qamrab olish" hududi miqdoriy jihatdan sifatgacha kengayib boradi, belgilangan aqliy tasvirlar insoniyatning o'sib borayotgan tajribasi tufayli doimiy ravishda boyib boradi hamda rivojlanadi, natijada til tizimida doimiy siljishlar sodir bo'ladi.

Morfemik tahlil orqali tilning bir so'z birligiga morfema qo'shish, boshqa bir so'zning morfemasi bilan ko'pincha mos kelmasligini ko'rsatadi va bu ikki so'zning morfemalari orasidagi sintagmatik munosabatlarni o'rganib chiqish lozim. Ayrim adabiyotlarda bu holat so'z valentligi deb ham nomlanadi. Shu jihatdan morfemalar hamma so'zlarga ham qo'shib ketavermaydi. Morfemalarning birikish holati bilan bog'liq nomutanosibliklar tilimizda ko'p uchraydi. O'zbek tilining morfologik birliklarda qoliplashish ustunlik qilsa, sintaktik birliklarda bu jarayon ancha erkin hisoblanadi. Biroq nomutanosiblik holatini nafaqat morfemalar darajasida, balki sintaktik birliklar darajasida ham topish mumkin.

Nomutanosiblik ikki hodisada namoyon bo'lishi ilmiy adabiyotlarda isbotlangan: markaz (yadro) va qurshov (periferiya) o'rtasidagi tafovutda hamda belgilanuvchi bilan belgi o'rtasidagi farqlanishda.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, nomutanosiblik tushunchasi va u bilan bog'liq nazariy qarashlar ilm-fanda turlicha talqin qilingan. Bu atama tabiiy til – inson tiliga nisbatan qo'llanila boshlagach, tildagi eng bosh xususiyatlardan biri – tabiiy tilning tuzilishi va amal qilishida umumiy tartib, muntazamlilik, bir xillikdan chekinish, uzoqlashish ma'nosi bilan ishlatila boshlagan. Umumiy tilshunoslikda bu atama ikki holat uchun ishlatiladi:

til sistemasida markaz va qurshov o'rtasidagi munosabatni ko'rsatish, o'zaro aloqadorliklarni aniqlash uchun;

til belgilarida ifodalanuvchi va ifodalovchi tomonlari o'rtasidagi bog'lanishning uzoqlashuvi, umumiy holatdagi nomutanosiblikni ko'rsatish uchun[6].

Til tizimida asosiy va markaziy mavqeda bo'lgan shakl nutqiy lahza va nutqiy vaziyatlarda doim harakatda, o'zgarishda bo'ladi. Tilda belgi-ishoralarning nutq lahzasi va vaziyati bilan bog'liq bunday harakati va o'zgarishi til taraqqiyotini belgilashda muhim ichki omillardan biri sanaladi. Shunday ekan, vaqt shakl va mazmunning hamisha qismi bo'lib qolaveradi. Boshqacharoq aytganda, har bir davrda shakl va mazmun o'ziga xos nomutanosibliklarni shakllantiraveradi.

ADABIYOTLAR

1. Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. –Ташкент, 1984.
2. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – В кн.: Звегинцев В.А. История Языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, –М., 1965.
3. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. – Труды по языкознанию. –М., 1977.
4. Gak V.G. (I.Mirzayev tarjimas) Fransuz tili nazariy grammatikasi. I Morfologiya. –Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2022.
5. Ayub G'ulomovning ilmiy merosi. 1-5-kitoblar. –Toshkent, 2005-2009.
6. Караулов Ю.Н. Асимметрия языкового знака во времени – В. кн.: "Современные проблемы литературоведения и языкознания" к 70-летию акад. М.Б. Храпченко. –М., 1974.